

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi,
Sayı/Issue: 1 – Sayfa / Page: 9-26
ISSN: 2630-600X VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info
Geliş/Received: 01.03.2018 Kabul/Accepted: 09.04.2018

ESKİ TÜRKÇEDE FAİL GÖREVİNDEKİ SIFAT-FİİLLERİN KULLANIMI

THE USAGE OF ADJECTIVE-VERBS CONTAINING PERPETRATOR STATEMENT IN OLD TURKISH

Dr. Öğr. Üyesi Veysi SEVİNÇLİ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
vsevincli@hotmail.com

Öz

Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinden oluşan Eski Türkçenin ilk yazılı belgeleri Orhun Yazıtlarıdır. Yazıtların kültür tarihindeki önemi, Türkçenin bilinen ilk yazılı belgeleri olmalarından kaynaklanır. Bu anlamda Yazıtlar, Türk kültürü, Türk dili ve Türk tarihi ile ilgili yapılan, yapılacak olan araştırmalarda başvurulan ana kaynaklardan biri konumundadır. Eski Türkçe, Türk dilinin hemen hemen her döneminde varlığını hissettirmiştir. Eski Türkçenin temeli üzerinde gelişen Türkçenin aydınlatılmasında bu döneminin incelenmesi mühim bir yer tutar. Türk dilinin bütün dönem ve sahalarında işlek bir kullanıma sahip olan fiilimsilerin de Türkçenin anlatım gücü zenginliği açısından önemi büyüktür. Bu makalede Eski Türkçe dönemindeki “-gmA, -gll, -gUçI, -gAn, -DAçI” sıfat-fiil eklerinin yapıları, fail ifadeleri, sıfat olarak kullanımları, ek alma durumları örneklerle ele alınarak incelenmiştir. Bununla birlikte bu eklerin kullanıldığı dönemlere işaret edilerek, tarihsel süreç içerisindeki konumları da belirlenmiştir. Ayrıca “-gmA” sıfat-fiil eki, Orhun Yazıtlarında yaygın bir kullanım alanına sahip iken, kullanımını azalarak ortadan kalkmıştır. Uygur Türkçesi döneminden itibaren “-gll” sıfat-fiil eki kullanılmaya başlanmıştır. Orhun Türkçesinde sıfat-fiil eki ve gelecek zaman eki olarak kullanılan “-DAçI”; Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yalnızca sıfat-fiil işlevinde görülmektedir. Orhun Türkçesinde ise nadir olarak kullanılan “-gAn” ve “-gUçI” sıfat-

fiillerin Uyğur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde daha sıklıkla kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Orhun Türkçesi, Uyğur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Sıfat – fiiller

Abstract

Göktürk, Uyğur and Karahanlı Turkish period is the first written documents of the Old Turkic Orhun Inscriptions. The prominence in the cultural history of the writings is that they are the first written documents of the Turkish language. In this sense, the Inscriptions are one of the main sources of research related to Turkish culture, Turkish language and Turkish history. Old Turkish felt its presence in almost every period of Turkish language. Examination of this era in the illumination of the Turkish that developed on the Old Turkish base holds an important place. . The verb constructions which have an important use in all periods and fields of the Turkish language are also important in terms of the richness of the expression power of Turkic. In this article, examples of the additions of "-gmA, -gUçI, -gII, -gAn, -DAçI" adjective-verb suffixes, adjectives and additions in the Old Turkish period were examined with examples. However, the periods in which these annexes are used have been pointed out, and their positions in the historical process have also been identified. In addition, the use of the "-gma" adjective-verb suffix, which has a widespread use in the Orhan Inscriptions, its use has gradually decreased and has been lifted. Since the Uyğur Turkic period, the "-gII" adjective-verb suffix has begun to be used. The "-DAçI", which is used as an adjective-verb input in the Orhun Turkic and as an adjunct to the future; Uyğur and Karahanlı Turkish periods, it is seen only as an adjective-verb function. The "-gAn" and "-gUçI" adjectives that are rarely used in Orhun Turkic have been used more frequently in Uyğur and Karahanlı Turkish periods.

Keywords: Old Turkish, Orhun Turkish, Uyğur Turkish, Karahanlı Turkish, Adjective-verb

Giriş

Yazılı olarak en az XIII asırlık bir geçmişe sahip olduğu düşünülen Türk dilinin geçmişı, şüphesiz çok daha eskilere dayanır. Coğrafi olarak da geniş bir alana yayılan Türkçenin dönemlendirilmesinde Türkologlar arasında bir görüş birliğı yoktur. Karahanlı Türkçesinin Türk dilindeki yeri üzerine farklı görüşler mevcuttur. *Son dönemlendirme çalışmalarında, Rona-Tas, Lars Johanson, Marcel Erdal ve Aysu Ata Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içerisinde ele almaktadırlar. (Ata, 2011: 29) Bu makalede son dönemlendirme çalışmalarına uygun olarak Karahanlı Türkçesi Eski Türkçe dönemi içerisinde incelenecektir*

1. Eski Türkçe Dönemi (Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi)

Orhun Yazıtları VIII. yüzyılın başında Göktürk harfleriyle taşlara kazınarak yazılmıştır. Moğolistan'ın kuzeyinde, Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun Irmağı vadisindeki Koço Saydam gölü yakınlarındadır. Yazıtlar Kül Tigin Yazıtı (732), Bilge Kağan Yazıtı (735) ve Tonyukuk Yazıtı (720 – 725) olmak üzere üç büyük dikili taştan oluşmaktadır. Bu Yazıtlar 682'de kurulan II. Göktürk Kağanlığı dönemine aittir.

1889 yılında N. M. Yadrintsev ilk olarak Kül Tigin Yazıtı ardından Bilge Kağan Yazıtını bulur. Bulduğu andan itibaren Türkologların dikkatini çeken bu anıtların şifresi, 25 Kasım 1893'te Danimarkalı dil bilimci V. Thomsen tarafından çözülmüştür.

Uygurlardan kalan eserler daha çok Mani ve Buda Dini'nin esaslarını anlatan eserlerden oluşur. Bunların yanında Müslüman ve Hristiyan çevreye ait metinler de kaleme alınmıştır.

Mani çevresinde kaleme alınan İrk Bitig (Fal Kitabı), her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelir. Uzunca bir tövbe duası olan Huastuanift de Manicilik ile ilgili birçok kavramı içerir.

Budist çevrede kaleme alınan eserlerden bazıları ise şunlardır: Bir sudur örneği olan AltunYaruk, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi, Küentso Biyografisi...

Karahanlı Türkçesi döneminde yazılan eserler şunlardır:

İslamî Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig, Türk dilinin ilk sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk, Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden oluşan Divan-ı Hikmet ve manzum bir ahlak ve öğüt kitabı olan Atabetü'l-Hakâyık'tır. Bu dönemde Kuran Tercümeleleri de kaleme alınmıştır.

2. Sıfat – Fiil

Fiilimsiler dile anlatım gücü zenginliği ve kıvraklık sağlamanın yanında anlatılmak isteneni kısa yoldan anlatma olanağı sağlayan, yan cümle kurabilen, bağlaçların yerine geçebilen dil bilgisel unsurlardır (Bayraktar, 2004: 3)

Fiilimsiler fiillerden türeyen ancak fiillerin bazı özelliklerini taşıyan dil bilgisi unsurlardır. Olumsuzluk eklerini alabilen fiilimsiler, üzerine şahıs ekleri alıp çekime girmemesi yönüyle fiillerden ayrılır.

Türk dilinin bütün dönemlerinde ve sahalığında işlek bir kullanıma sahip olan fiilimsiler genel olarak üç başlık altında incelenir: İsim-fiiller, sıfat-fiiller, zarf-fiiller. “*Fiil köklerinden ve tabanlarından kişiye bağlı olmaksızın özel eklerle yapılan fiil üremeleri vardır ki bunlar fiilin*

isimleşmiş şekilleri sayılırlar. Ancak fiil niteliği ile tamamlanmamış bir yargıya yüklem olabildiklerinden bitmemiş fiil adını alırlar ve o yargıyı bütünüyle isimleştirirler. Bunlar kişiye göre bir çekime tabi olmadıklarından çekimsiz fiil diye adlandırılabilirler. Onlara işleyişleri bakımından yatık fiil de demek mümkündür” (Banguoğlu, 2011: 410).

Temel olarak hareket ifadesi taşıyan fiilimsiler, bu işlevlerinin yanı sıra zaman kavramına da sahiptir. Bunlardan özellikle sıfat-fiiller zaman kipleri yaratmışlardır.

Sıfat-fiiller; olumsuz yapılabilen, tümleş alabilen dil bilgisel unsurlar olarak da karşımıza çıkar. “*Türkçe gibi uzun sözlü geçmişi olan yaşlı dillerde, bütün eylemsiler, ad gibi çekimlenirler, adların aldıkları bütün ekleri alabilirler. Bu sayede, Türkçe, söz öbeklerinin tamlayıcıları ve niteleyicileri kadar cümlelerinin açıklayıcılarını da yüklemden önce getirebilmekte, başka dillerde olduğu gibi, açıklayıcı yardımcı cümlelere veya diğer adıyla yan cümlelere gerek duymamaktadır”* (Karaağaç, 2013: 298).

Sıfat-fiil eklerini alan bazı kelimeler fiilimsi özelliğini yitirerek kalıcı isimler oluşturabilmektedir. Örneğin: Dolmuş, içecek, giyecek, yazar, yaramaz, çağlayan, yemiş vb.

Sıfat-fiiller, eklendiği sözcüklerde isimleri niteleyerek sıfat, sıfat olarak kullanımında da genellikle sıfat-fiil grubu oluşturur. Bu yönüyle bakıldığında cümlenin anlatımının daha kıvrak ve canlı olmasını sağlar.

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman taraması / incelemesi yapılmıştır. İncelenen eserlerden yola çıkılarak “-gmA, -gII, -gUçI, -gAn ve -DaçI” sıfat-fiillerinin kullanım özellikleri (fail ifadesi, sıfat olarak kullanımı, ek alma durumları ve zaman ifadeleri) belirlenmiştir. Bunun neticesinde; Orhun Abideleri, Irk Bitig, İyi ve Kötü Prens, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Divanü Lügati't-Türk incelenmiştir.

3. Eski Türkçede Fail İfade Eden Sıfat-Fiillerin Kullanımları

İncelenen metinlerde “-gmA, -gII, -gUçI, -gAn ve -DaçI” sıfat-fiil eklerinin kullanım özellikleri göz önünde bulundurulmuştur. Eklerin fail ve sıfat olarak kullanımı, ek alma durumu ve zaman ifadesi özellikleri incelenmiş ayrıca eklerin yapısına da değinilmiştir.

3.1. -gmA

“-gmA” sıfat-fiil eki Orhun Yazıtlarında yaygın bir kullanım alanına sahip iken kullanımı azalmış ve Orta Türkçe döneminden sonra ortadan kalkmıştır.

3.1.1. -gmA Ekinin Yapısı

Bu ekin yapısı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Görüş ayrılıklarına sahip olan araştırmacılar, ekin birleşik bir ek olduğu hususunda birleşirler. -gmA ekinin yapısı ile ilgili ilk görüş, Alman bilgini W. Bang'a aittir. "*W. Bang, ekin yapısını -ğ/-g fiilden ad yapım eki ve +ma/+me sıfat eki biçiminde açıklamıştır* (Tanç, 2006: 134). Gabain, bu eki fiilden isim yapan ekler arasında verir. Ekin "*-gIP*" ile eş anlamlı olduğunu ve daha ziyade sıfat yaptığını belirtir. Bu bağlamda isim-fiiller bahsinde bu eke yer vermemiştir (Gabain, 1988: 52).

Sir Gerard Clauson'a göre bu ek Gabain'in de belirttiği üzere fiilden isim yapım ekleri arasında alır. Ekin XI. yüzyıla kadar işlek olduğunu belirten Clauson, bu ekin zarf ve isim türetmek için kullanıldığından bahseder (Clauson, 2007: 191).

Mustafa Tanç ise Orhun Yazıtlarında yalnızca "*-gmA*" biçiminde karşımıza çıktığını belirtir ve bu ekin "*-k-* / *-k-*" fiilden fiil yapım eki ile fiilden ad yapan "*-mA*" ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini belirtir. "*-kma / -kme*" ekinin gerileyici ünsüz benzeşmesi ile ekin "*-gmA*" biçimine dönüştüğünü belirtir (Tanç, 2006: 134).

Görüldüğü üzere "*-gmA*" ekinin araştırmacılar tarafından farklı isimlerle anılan "*-g*" ve "*-mA*" ekinin birleşimi ile meydana geldiği fikri yaygındır. "*-gmA sıfat-fiil eki Orhun Yazıtlarında yaygın bir kullanıma sahip iken Uygur Türkçesinde kullanımı azalmış Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşmüştür* (Tanç, 2006: 133).

"*-ğma / -gme*" isim-fiil eki, "*-ğlı / -gılı*" ekiyle aynı mana ve fonksiyona sahip olup aynı devir ve sahalarda kullanılmıştır. *Kullanılıştan düştükten sonra yerini "-Gan" isim-fiiline bırakmıştır* (Eraslan, 1980: 81).

3.1.2. -gmA Ekinin Fail İfadesi

"*-gmA*" ekli eylem sıfatı eyleyici adı olarak kullanılır, yani "*bir eylemi ya da işi yapan, eden*" anlamındadır (Tekin, 2016: 153).

* "*oza yaña keligme süsin ağıt[t]ım.*" (BK, D – 31)

İlerleyip yayararak gelen ordusunu püskürttüm.

* "*Türk amtı budun beyler bödke körügme begler gü yañıltaçı siz?*" (KT, G – 11)

Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?

* "*bu bitig bitigme atısı Yol[l]uğ T[igin].*" (KT, G – 13)

Bu yazıyı yazan yeğeni YollugTigin.

* "*udıgmağ odguru, yatıgılg turguru yoriyur men.*" (IB, 20)

Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırım.

Sıfat tamlamalarında ikinci unsur olan tamlananın yani isim unsurunun düşmesi sonucu sıfat, ismin anlamını yüklenerek isim işlevinde kullanılabilir.

* “kurıgaru barıgma bardıg.” (BK, D – 20)

Batıya giden, gittin.

* “ilgerü barıgma bardıg...” (KT, D – 23)

Doğuya giden, gittin.

Muharrem Ergin’in Orhun Yazıtları okumasında -gmA ekinin kalıcı isim oluşturduğu örnekleri bulunmamaktadır. Ancak Talat Tekin’in Tonyukuk Yazıtı (1994) adlı eserinde Ergin’den farklı olarak okuduğu bir kelimedede bu ekin kalıcı isim oluşturduğu tespit edilmiştir.

* “ayıgması ben ertim.” (TY, 5)

Sözcüsü ben idim.

3.1.3. –gmA Ekinin Sıfat Olarak Kullanımı

Eski Türkçede sıfat-fiiller, ismin önüne gelerek niteleyici olarak da kullanılmıştır.

* “yanıgma yağıg kelürir ertim.” (T II, D – 3)

Geri dönen düşmanı getirirdim.

* “... il birigme Teñri Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin...” (KT, D – 25)

... il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye...

* “... tinsi Oğlı aytıgma tağka tegmiş idi yok ermiş.” (T II, G – 3)

... Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş.

* “yinçü ögüzüg keçe Tinsi Oğlı aytıgma beñilig Ek Tağıg ertü[rtüm].” (T II, B– 9)

İnci Nehri’ni geçerek Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek Dağı’nı aşardım.

3.1.4. –gmA Ekinin Ek Alma Durumu

Orhun Yazıtlarında “-gmA” ekinin kendinden sonra herhangi bir ek almadığı görülmektedir. Ancak Talat Tekin’in Tonyukuk Yazıtı adlı eserinde Ergin’den farklı olarak okuduğu bir kelimedede söz konusu ek üzerine üçüncü teklik kişi iyelik ekini almıştır. Farklılık arz etmesi açısından bu örneğe aşağıda yer verilmiştir.

* “ayığması ben ertim.” (TY, 5)
Sözcüsü ben idim.

Uygur Türkçesi eserlerinde “-gmA”eki kendinden sonra belirtme durumu ve çokluk eklerini almaktadır.

* “tört ilig teñrilerke tañıǵmalar teñri nomın todaǵmalar...” (ETŞ 5, 5 – 6)

Dört hakim Tanrıyı inkar edenler, Tanrı sözüne değer vermeyenler...

* “udıǵmag odguru, yatıǵlıǵ turguru yoriyur men.” (IB, 20)
Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırım.

3.1.5. -gmA Ekinde Zaman İfadesi

Nesrin Bayraktar, Türkçede Fiilimsiler adlı eserinde “-gmA” ekini geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fil ekleri içerisinde ele alır (Bayraktar, 2004: 62).

Kemal Eraslan, “-glı /-gli”; “-gma /-gme”ekleriyle teşkil edilen isim-fiilleri, zaman ifadesi kesin olmamakla beraber, geniş zaman isim-fiilleri kabul etmek mümkündür, der (Eraslan, 1980: 9).

* “Kül Tiginin altunun kümüşin aǵışın barımın tör[t biñ?] yıl[kı]ın ayıǵma Tuıyut bu”(KT, GB – 1)
Kül Tigin’in altınını, gümüşünü, hazinesini, servetini, dört binlik at sürüsünü idare eden Tuıyut bu...

* “barq itgüçi bediz yaratıǵma bitig taş itgüçi Tabǵaç kaǵan çıkanı Çañ señün kelti.”(KT, K – 13)

Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin kaǵanının yeǵeni Çañ general geldi.

Geniş zaman, eylemin “her zaman” yapıldığını, yapılacağını bildirir. Bu açıdan bakıldığında geniş zaman ifadesinin geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı kapsadığı fark edilecektir. Orhun Türkçesi döneminde geniş-şimdiki zaman ifadesi, geniş zaman ekleriyle sağlanmıştır. Aynı durumun “-gmA” sıfat-fiilinin yapısında da bulunduğunu belirtebiliriz. Bu bağlamda bir örnek vermek gerekirse;

* “bu bitig bitigme atısı Yol[l]uǵ T[i]gin.” (KT, G – 13)
Bu yazıyı yazan yeǵeni Yollug Tigin.

Yukarıdaki cümlede yazı yazma işleminin şu an gerçekleştiği anlamı çıkarılabilir; söz konusu ek bu yönüyle şimdiki zaman ifadesi verir. Ancak Kül Tigin Yazıtı'nı Yollug Tigin 20 günde yazmıştır. 20 günlük zaman diliminin ifade edilmesinde ise ekin geniş zaman ifadesi öne çıkar.

Orhun Yazıtlarında ekin birkaç örnekte belirgin bir şekilde geniş zaman ifade eden kullanımı yanında bazen zaman ifadesi taşımadığı da tespit edilmiştir.

* “ölügme öldi.” (BK, D – 37)

Ölen öldü.

* “içikigme içikdi, budun boldı.” (BK, D – 37)

Teslim olan teslim oldu, millet oldu.

3.2. –gII

Orhun Türkçesinde görülmeyen bu ek Uygur Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

3.2.1. –gII Ekinin Yapısı

Ses yapısı ekin basit bir ek olmadığını, büyük bir ihtimalle -ğ /-g ‘filden isim yapma eki ‘ ile +lı / + li (<+lığ / +lig) ‘isimden sıfat yapma eki’’nin birleşmesinden oluşmuş olabilir (Eraslan. 2012: 376).

Ek, küçük ünlü uyumu dışında olup yuvarlak şekilleri yoktur. Ünsüzle biten fiillerden sonra; -ğII, -gli ekinden önce büyük ve küçük ünlü uyumlarına tabi olan ı, i, u, ü yardımcı ünlüleri gelir (Ercilasun, 1984: 170).

Geniş zaman ifadesi taşıyan bu sıfat- fiil eki, Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanılan bir ektir.

3.2.2. -gII Ekinin Fail İfadesi

Bu ek isim olarak kullanıldığında eylemi, işi yapanı bildirir.

* “udıgımag odguru, yatıglıg turguru yoriyur men.” (IB, 20)

Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırırm.

* “aya minde kidin keligli munu (AH, 481)

ey benden sonra gelen, bunu”

* “toğuglı ölür kör qalır belgü söz

sözün edgü sözle özün ölgüsüz” (KB, 180)

Bak, doğan ölür, ondan eser olarak söz kalır; sözünü iyi söyle ölümsüz olursun.

- * “ol saña oğraglı ol” (DLT III, 315 – 8)
O sana uğrayandır.

3.2.3. -gII Ekinin Sıfat Olarak Kullanımı

Bu ekin sıfat olarak kullanımı yaygındır.

- * “Ötrü kadaşı Ayıg ÖgII Tiginig ötlep kemi tutuzup yanturu ıdtı.” (İKPÖ, XXXV. 5 – 7)

Sonra, kardeşi Kötü Düşünceli Prens’e öğüt verip gemiyi ona emanet ederek onu geri gönderdi.

- * “iliglerde kutlug birigli ilig” (AH, 251)
Ellerin en kutlusu veren eldir.

- * “bu yalnız yorıglı kişi kıvçağı
kişike tusulmaz bolur ay ağı” (KB , 3407)
Ey cömert, bu tek başına yaşayan yabanî adamın başkalarına faydası dokunmaz.

3.2.4. -gII Ekinin Ek Alma Durumu

Bu ekin üzerine belirtme durumu eki, yönelme durumu eki, iyelik eki ve çokluk eki aldığı örnekleri de bulunmaktadır:

- * “tilim tınma öggil yaratıglını
yarağsızını mindin yıratıglını” (KB, 381)
Ey dilim, durma, yaratana ve beni kötülüklerden uzak tutanı öv!
- * “sewiglini sewmez keyik teg kaçır
kaçıglıka yapçur adağın kuçar” (KB, 401)
Seveni sevmez, ondan geyik gibi kaçır; kaçana yapışır, onun ayağına yapışır.
- * “halal atı kaldı körüglisi yok
haram karmı boldı toduglısı yok” (KB, 6458)
Helâlin ancak adı kaldı, onu gören yok; harâm kapışıldı, hâlâ ona doyan yok.
- * “bolmadılar köni yolka könügliler” (TIEM, 3v/2)
Doğru yola yönelenler olmadılar.

3.3. –gUçI

Orhun Türkçesinden itibaren görölen bu ek Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yaygın bir kullanıma sahip olmuştur.

3.3.1. -gUçI Ekinin Yapısı

“-gU” isim-fiil ekinden isimden isim yapım eki “-çI” eki ile oluşturulmuş bir sıfat-fiil ekidir.

Nesrin Bayraktar, Fiilimsiler adlı eserinde “-gUçI” ekini geniş zaman ifade eden sıfat-fiiller arasında vermiştir. Ancak ekte gelecek zaman ifadesi olduğunu da belirtir (Bayraktar, 2004: 87). Kemal Eraslan Eski Türkçede İsim-Fiiller doçentlik tezinde ise bu ekle ilgili şu ifadelere yer verir: Gelecek zaman ifadesi yanında şimdiki zaman ve devamlılık ifadesi de taşıyan ek, menfi fiil gövdelerine de getirilebilmektedir (Eraslan, 1980: 91).

3.3.2. -gUçI Ekinin Fail İfadesi

Bu ek daha çok bir işi ve eylemi yapanı ifade eder.

* “barç itgüçi bediz yaratığma bitig taş itgüçi Tabğaç kağanı Çarı seşün kelti.” (KT, K – 13)

Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşi yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi.

* “biziñde ozakı řutu barguçı
yidi todtı şandı ölüp yatığuçı” (KB, 5339)

Bizden önce gelen ve şimdi ölüp giden nesiller ondan yedi, doydu ve kalktılar.

3.3.3. -gUçI Ekinin Sıfat Olarak Kullanımı

“-gUçI” ekinin sıfat olarak kullanımı da bulunmaktadır.

* “bitig bilgüçi er bolur ked tetig” (KB, 2224)

Yazı bilen insan çok zeki olur.

* “bargu yir” (DLT, 33 – 5)
gidilecek yer

* “kişi emgeki bilmegüçi kişi
kişi tip atamağu yılkı tuşi” (KB, 2986)

İnsanın emeğini takdir etmeyen kişiye insan dememeli; o hayvana benzer.

3.3.4. -gUçI Ekinin Ek Alma Durumu

Yalın halde kullanılabilen ekin iyelik ekli, hal ekli ve çokluk ekli şekilleri de mevcuttur.

- * “... kağanı alp ermiş ayğuşısı bilge ermiş ...” (T I, K – 5)
... kağanı kahraman imiş, sözcüsü bilici imiş ...
- * “atañ tutañ kitdi ayıg saķınğuşılar tezdi.” (TT I, 140 – 141)
Tehlike gitti, kötü düşünenler kaçtı.
- * “anta ötürü kim koltğuşılar kesler” (İKPÖ, X. 2 – 3)
bundan bir süre sonra dilenciler geldiğinde...
- * “ısız kılmağuş hem törü urmağuş
ısız kılğuşıka bolu birmegü” (KB, 5741)
Kötülük yapmamalı, kötü kanun yapmamalı ve kötülük yapanlara da uymamalıdır.

3.4. -gAn

Orhun Türkçesinden itibaren görülen bu ek Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yaygın bir kullanıma sahip olmuştur.

3.4.1. -gAn Ekinin Yapısı

Bu ekin yapısı ile ilgili Türkologlar çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Bang, ekin “-ğan / -gen <-ığ / -ig” filden isim yapma eki” “-an / -en” unsurlarından ibaret olduğunu bu şeklin, “-ağan / -egen” (<-a-gan / e-gen) 'e benzediğini ve onun gibi zamanla kısalacağını (kılıpan < kılıp-angibi) ileri sürmektedir (Bayraktar, 2004: 74).

C. Brockelman, “-ğan / -gen” ekinin Oğuz diyalektlerinde “ğ, g” seslerinin düşmesi sonucu “-an / -en” biçimine girdiğini, diğer diyalektlerde ise benzeşme sonucu ekin “-kan / -ken” biçiminde ortaya çıktığını, yan yana bulunan çift ünsüzden birinin düşmesi ile ekin “-an / -en” biçimine girdiğini (çıkğan > çıkқан > çıkğangibi) belirttikten sonra, “-an / -en” inses değişmesi ile “-ın / -in” haline girdiğini ileri sürmekte “-ın / -in” ekinin *adın* (< ad - ın) ‘başka’, *yağın* (< yağ-ın) ‘yağmur’ gibi kelimelerde de bulunduğunu kabul etmektedir. Kemal Eraslan bu görüşü şu açıdan eleştirmiştir: Eski Türkçeden beri işlek bir ek olan “-n” filden isim yapma ekini “-ğan / -gen” isim-fiil eki içinde aramak veya ondan meydana gelmiş kabul etmek, öncelikle elimizdeki malzemeye ve Türk dili hakkındaki bilgilerimize uygun düşmemektedir (Bayraktar, 2004: 75).

Eski Uygur Türkçesi Grameri adlı eserinde Kemal Eraslan, ekin yapısı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmadığı için, basit bir ek kabul etmeliyiz, der (Eraslan, 2012: 375).

Geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil eklerindedir.

3.4.2. -gAn Ekinin Fail İfadesi

* “bu körgen eşitgen saña külmesün” (AH, 172)

Görenler ve işitenler sana gülmesin.

* “söz uqğan kerek bolsa hazır cevab
cevab kılsa birmiş söziğe savab” (KB, 2648)

Sorulan soruya doğru cevap verilebilmesi için ona sözü anlayan ve hazır cevap olan lazımdır.

3.4.3. -gAn Ekinin Sıfat Olarak Kullanımı

* “esnegen bars men” (IB, 10)

Esneyen parsım ben.

* “bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim” (KB, 1)

Söze yaratan, yetiştiren ve göçüren Tanrı'nın adıyla başladım.

3.4.4. -gAn Ekinin Ek Alma Durumu

Yalın halde kullanılan ekin yönelme durumu eki, çokluk eki ile kullanımları da mevcuttur.

* “niyet edgü kılğanka edgü bolur
neçe kılmasa ol muyanın bulur” (KB, 5733)

İyi niyetle hareket eden insan her vakit iyilik görür; niyetini tahakkuk ettiremese bilse bunun ecrini bulur.

* “artuq kıldı tañrı toquşğanlarğa mälları birle et-özleri birle
oldruğlılar üze” (R, 26/63b2)

Tanrı, malları ve canlarıyla savaşanları oturanlardan üstün kıldı.

3.4.5. -gAn Ekinin Kalıcı İsim Oluşturması

-GAn ekinin sıfat-fiil yapma görevine Eski Türkçe metinlerde rastlanmamaktadır. Sıfat-fiil eki olarak bu dönem metinlerinde yer almayan bu ek, ancak birkaç kelimedede isim yapma özelliği ile karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçede tabışgan “tavşan”, kapgan “kapan, fatih” (BögüKagan'ın unvanı), Eski Uygurcada Mani çevresi metinlerinde bazgan “çekiç basan”, Budist çevreye ait metinlerde sıçgan “sıçan”,

ugan “muktedir” gibi birkaç örnekte görülmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde azgan “yaban çiçeği”, ugan vb. kullanımları bulunmaktadır (Akar, 2003: 104).

3.5. –DaçI

Orhun Türkçesinde nadir bir kullanıma sahip olan ekin Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde kullanımı artmıştır.

3.5.1. -DAÇI Ekinin Yapısı

Bu ekin oluşumuyla ilgili yapılan açıklamalar şu şekildedir:

Bang, “-taçI / -teçi< at- ‘atmak’ + -a / -e ‘zarf-fiil eki’ + -çI / -çi ‘fail ismi’” biçiminde açıklamıştır. Ramstedt ve Brockelmann “-taçI / -teçi< -ta / -te ‘fiilden isim yapma eki’ + -çI / -çi ‘isimden isim yapma eki’” biçiminde açıklar (Bayraktar, 2004: 96-97).

-DAÇI eki gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil eklerindedir.

3.5.2. -DAÇI Ekinin Fail İfadesi

Bu eki alan sözcükler daha çok bir eylemi, işi yapanı ifade ederler.

* “üküş ölteçi anta tirilti” (BK, D – 31)

Ölecek olan birçok kişi orada hayatta kaldı.

* “yandurdaçı yok anıñ hükmini” (TİEM, 187r/9)

Onun hükmünü geri çevirecek (kimse) yoktur.

* “siziksiz ölür kör tirig boldaçı

kayu kün ölürüg yok ol bildeçi” (KB, 3621)

Diri olan şüphesiz ölür; fakat hangi gün öleceğini bilen yoktur.

3.5.3. -DAÇI Ekinin Sıfat Olarak Kullanımı

-DAÇI ekini alan sözcüklerin sıfat olarak kullanımları da mümkündür.

* “ölteçi bodunug turgürü igitim” (KT, D – 29)

Ölecek olan halkı dirilttim ve doyurdum.

* “Taçı iki üç künde algalı kelteçi arkış munta teggey.” (HT, 75 – 76)

Ve yine iki üç gün içinde almaya gelecek olan haberci buraya ulaşacak.

* “mini buldaçı er tutup beklese

kaçumaz men andın söz aydım kese” (KB, 700)

Eğer beni bulan kimse tutup bağlamayı bilirse şüphesiz ki ben ondan kaçamam.

3.5.4. -DAÇI Ekinin Ek Alma Durumu

Yalın halde kullanılabilen ekin iyelik, hal ve çokluk ekleriyle de kullanımı da mevcuttur.

* “ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun” (BK, D – 2)
ölecekmiş gibi kaygılanan Türk beyleri ve halkı...

* “tilekim söz erdi ay bilge бүgü
kidin keldeçike özüm sözlegü” (KB, 192)
Ey bilge hakım! Dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemekti.

* “sewer barça yalnuķ tiler arzular
anı koldaçılar nelük buldılar” (KB, 898)
Onu bütün insanlar severler ve arzularlar; fakat isteyenler onu nasıl elde ederler?

3.5.5. -DAÇI Ekinin Gelecek Zaman Eki Olarak Kullanımı

“-DAÇI ” eki Orhon Türkçesinde hem gelecek zaman eki olarak hem de gelecek zaman anlamı veren sıfat-fiil olarak kullanılmıştır.

“-DAÇI” ekli gelecek zaman çekimi kişi zamirleri ile yapılmaktadır. 3. kişi çekiminde zamir yoktur.

* “bödkе körügme begler gü yañıltaçı siz” (KT, G – 11)
Bu dönemde (tahta) sadık olan beyler, (sizler) mi ihanet edeceksiniz?’

* “ol yergerü barsar türük budun ölteçi sen” (KT, G – 8)
O yere gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin.

* “tabgaç oguz kıtañ buçägü kabış(s)ar kal-taçı biz” (T I, G – 12,13)
Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse kala kalacağız.

Ahmet Bican Ercilasun bu ekin gelecek zaman olumsuz çekiminde “-çI” biçiminde görüldüğünü ifade eder (Ercilasun,2013:184).

* “tumiş tiyin eşidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim.” (T I, D – 6)
Kapanmış diye işitip bu yol ile yürürsek uygun olmayacak dedim.

“-DAÇI” ekli gelecek zaman yüklemine ok / ök pekiştirme edatı bir ya da iki kez eklenebilir:

“bini oguzug ölür- teçi- k” (TY, 10 – 11)
Beni, Oğuz’u öldürecektir.

“kaçan neç erser bizni ölür- teçi- k ök” (TY, 29 – 30)
Ne zaman olsa bizi mutlak öldürecektir (Tekin, 1994: 171).

Orhon Türkçesinde gelecek zaman eki görevini de üstelenirken, Uygur Türkçesinde gelecek zaman eki görevini -ğay / -gey ekine bırakarak, yalnızca gelecek zaman anlamı veren sıfat-fiil eki görevinde kullanılmıştır (Bayraktar, 2004: 97).

Sonuç

Eski Türkçede fail ifadesi taşıyan sıfat-fiiller “-gmA, -gII, -gUÇI, -gAn, -DAÇI” ekleridir. Fail ifadesi taşıyan bu eklerin tamamı isim ve sıfat olarak kullanılabilmektedir. “-gmA” eki Orhun Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahip iken giderek kullanımı azalmış ve ortadan kalkmıştır. Bu ekin işlevini Uygur Türkçesi devresinde kullanılmaya başlanan “-gII” eki almıştır. Orhun ve Uygur Türkçesinde işlek bir kullanıma sahip olmayan “-gAn” eki Karahanlı Türkçesinde sıkça kullanılmıştır. “-DAÇI” ve “-gUÇI” sıfat-fiil ekleri Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ancak Orhun Türkçesinde gelecek zaman ifadesi ile kullanılan “-DAÇI” eki, Uygur Türkçesinde bu işlevini yitirmiş ve yalnızca sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. “-gmA” ve “-gUÇI” ekleri yalnız bir sözcükte kalıcı isim oluşturmuştur. “-gAn” sıfat-fiil ekinin kalıcı isim oluşturduğu örnekler daha fazladır.

“-gmA” eki Orhun Türkçesi döneminde ek almazken Uygur Türkçesinde belirtme durumu eki ve iyelik eki eklerini almıştır. “-gII, -gUÇI, -gAn, -DAÇI” sıfat-fiil ekleri genel olarak iyelik ekleri, hâl ekleri ve çokluk ekleri ile birlikte kullanılmışlardır.

Tartışma

Nesrin Bayraktar “Türkçede Fiilimsiler” ve Kemal Eraslan’ın Eski Türkçede İsim-Fiiller adlı eserleri fiilimsilerin kullanımlarını geniş çerçevede ele alınmış önemli kaynaklardır. Ancak burada belirtilen fiilimsilerin işlevi ya da yapısı göz önünde bulundurulduğunda bazı görüş ayrılıklarının olduğu da açıktır. Çünkü bu makalede de değinildiği üzere bazı eklerin farklı kullanımlara sahip olduğu biçiminde görüşler ve tartışmalar bulunmaktadır. Kısaca eklerin işlevi hususunda net bilgiler ya da ortak bir görüş bugün itibariyle tartışmaya açık gibidir. Bu makalede Eski Türkçede fail görevlendirmede

kullanılan sıfat-fiillerin kullanım özellikleri ve tarihi süreçleri irdelenmiştir. Söz konusu eserler bu bağlamda taranmış ve elde edilen sonuçlar ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Söz konusu ekler “-*gmA*, -*gII*, -*gUçI*, -*gAn* ve -*DaçI*” sıfat-fiil ekleri olup fail görevlendirmedeki özelliklerini üzerinde durulmuştur. Bu eklerin Eski Türkçe dönemlerindeki kullanımları bağlamında Türkçede fail görevlendirmede kullanılan sıfat-fiillerin kullanım özellikleri ve tarihi süreçleri ele alınmıştır. Söz konusu eserler makalede verilen örneklerle pekiştirilmiş ve elde edilen bulgular sonuç kısmında verilmiştir.

Kısaltmalar

AH:	Atabetü'l- Hakayık
B:	Batı Yüzü
BK:	Bilge Kağan Yazıtı
D:	Doğru Yüzü
DLT:	Divanülügati't- Türk
ETS:	Eski Türk Şiiri
G:	Güney Yüzü
GB:	Güney – Batı Yüzü
HT:	Hüent – Tsang (Küentso) Biyografisi
IB:	İrk Bitig
İKPO:	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
K:	Kuzey Yüzü
KB:	Kutadgu Bilig
KT:	KülTigin Abidesi
R:	Manchester (John Rylands) Kuran-ı Kerim Tercümesi
T I:	Tonyukuk Abidesi I. Taş
T II:	Tonyukuk Abidesi II. Taş
TİEM:	Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan Kuran-ı Kerim Tercümesi
TT:	Türkische Turfan – Texte
TY:	Tonyukuk Yazıtı

Kaynakça

- Akar, A. (2003). -GAn Sıfat-Fiil Eki. *TÜBAR* - XIV / – Güz, Muğla Üni. Fen-Ed. Fak.,
----- (2013). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I – Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
----- (2003). *Kutadgu Bilig II – Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ata, A. (2011). *Orhun Türkçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi – Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2014). Türk Yazı Dilinin Tarihî Dönemleri ve Orta Türkçenin Yeri Meselesi. *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt/Sayı: XVII.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi I – II*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Çakan, A. (2016). *Atebetü'l – Hakayık (Edib Ahmed Yükneki)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Clauson, S. G. (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler. Çev. Uluhan
- Özalan, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Güz.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili (El Kitabı)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayın Yüksekokulu
- Basımevi,
- Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayın.
- Gabain, A. V. (1998). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Güner, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. (Doktora Tezi) Tezi, Kayseri.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2014). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tanç, M. (2006). Eski Türkçede –GmA Sıfat-Fiil Eki Üzerine. *Belleten*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü, Fen-Edb. Fak., Türk Dili ve Ed. Böl., Kahramanmaraş.
- Tekin, T. (1994). *Tonyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- (2013). *İrk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2016). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.